

DANA HAMPILOVÁ, TOMÁŠ KATRŇÁK (EDS.)

NA VZDĚLÁNÍ ZÁLEŽÍ

**Jak vzdělanostní rozdílly
ovlivňují osudy lidí v české společnosti**

CENTRUM PRO STUDIUM DEMOKRACIE A KULTURY

2018

KAPITOLA 5

RODINNÉ CHOVÁNÍ A HODNOTY A VZDĚLÁNÍ

DANA HAMPOVÁ

Roztrázcení, diversifikace, rozmanitost, proměny rodinných forem jsou nejčastější výrazy, s nimiž se setkáváme nejen v diskuzích o vývoji rodiny v posledních 25 letech, ale i při formulaci stárních sociálních politik. Stále méně mužů a žen uzavírá manželství, rodi se méně dětí, roste průměrný věk vstupu do manželství i při narození dítěte. Jen pro ilustraci – na konci 80. let se téměř 60 procent dětí rodilo matkám mladším 25 let, dnes se v této věkové skupině rodí jen každé sedmé dítě. Naopak porody ve věku přes 35 let, jejichž počet byl před čtrvrtstoletím zanedbatelný, dnes představují více než pětinu případů.

Dnešní česká rodina se však neliší jen tím, že ji lidé zakládají později, ale proměnila se i její struktura. Každé druhé dítě se rodí mimo manželství, zvyšuje se nestabilita partnerských svazků, rostou podíly neúplných rodin a méně dětí tráví dětství s oběma biologickými rodiči. Mohlo by se tak zdát, že se autoři Velkého sociologického slovníku mylili, když před více než 20 lety uváděli, že ve všech dosud známých typech společností je základem rodiny pár složený z muže a ženy v nějaké formě manželství, vztahy rodičovství a sourozenectví. Vývoj posledních desetiletí naznačuje, že soudobé evropské společnosti, včetně té české, by mohly být výjimkou z tohoto téměř univerzálního pravidla.

Opitímisté poukazují na to, že roztrázcení životních stylů a rodinných forem je přirozenou součástí modernizace a nově nabyté svobody. Podobnými změnami rodinného chování procházely všechny země západního vyspělého světa, v nichž se klade rostoucí důraz na individuálističtější institucionální kontrola nad jedincem [Lesthaeghe, Surkyn 2002; Van de Kaa 1993; Ingelhart 1990]. Rostoucí bohatství a zajištění základních existenčních potřeb lidem umožňují věnovat pozornost seberealizaci, oceňuje se autonomie, svoboda a nezávislost. Pokud tedy Češi nepociťují potřebu podřizovat se tradičním normám, znamená to, že se česká společnost začíná přibližovat západoevropským standardům. Oslabení tradiční rodiny lze stručně řečeno zahrnout do škatulky „lid-

ský rozvoj“ odražející růst svobody, vzdělanosti a prosperity [Rabušic, Chromková Manea 2012].

V této kapitole se na posuny v rodinných hodnotách a změnu rodinné struktury podíváme detailněji. Nebude nás přitom zajímat jen to, k jak velkému posunu za posledních 25 let došlo, ale především se zaměříme na to, jak se rozrůznují normy a chování jednotlivých vzdělanostních skupin. Ukážeme při tom, že situace je mnohem složitější, než by se z povrchných debat o modernizaci hodnot mohlo zdát, a to ze dvou důvodů. Zaprvé, úplná rodina založená na manželské smlouvě sice ztráta svoji absolutní převahu, stále se však jedná o nejčastější formu rodinného soužití. Tou druhou a zcela zásadní komplikací je, že alternativní rodinné formy se nejrychleji nešíří ve vzdělaných a prosperujících společenských vrstvách, u nichž bychom mohli očekávat, že mají nejlepší podmínky pro autonomní a svobodné rozhodování. Jak v této kapitole ukážeme, tradiční rodinné normy a chování jsou nejslabší naopak u osob s nízkým vzděláním v regionech s vysokým výskytem socioekonomických problémů. Čeští vysokoškoláci sice obecně považují pravidla a zvyky za méně důležité [Zich, Anyžová 2016], v případě rodinných hodnot a rodinného chování to však neplatí. Jedním z důvodů může být, že lidé s nižším vzděláním jsou mnohem častěji vystaveni osobní životní zkušenosti s neúplnou rodinou a rozvod a rozpad rodiny pro ně není něco abstraktního, nepředstavitelného.

Zdá se, že vývoji rodinného chování české populace tak spíše odpovídá ekonomickým teoriím zdůrazňující zásadní roli ekonomických obtíží v rodinném chování. Jak jsme ukázali v prvních dvou kapitolách této knihy, rozdíly v příjmech různých vzdělanostních skupin v prvních letech po pádu komunistického režimu prudce rostly. Zásadnější nárůst rozdílů v hodnotových orientacích podle dosaženého vzdělání však nepozorujeme (více viz kapitola 9). To by podporovalo spíše názor, že pokud se rodinné chování mění rychleji u méně vzdělaných osob, je to spíše otázka ekonomických obtíží než svobodné volby odražející moderní hodnoty.

5.1 Rodinné hodnoty v posledních třech desetiletích

V úvodu jsme se zmínili, že se vývoj české rodiny v posledních 25 letech často přisuzuje hodnotovému posunu v české společnosti [Rabušic, Chromková Manea 2012; Sobotka et al. 2003]. Někdy se hovoří o pře-

chodu od moderních k post-moderním hodnotám, někdy o druhém demografickém přechodu či transformaci intimity směrem ke svobodě a nezávislosti [Inglehart, Welzel 2005; Lesthaeghe, Surkyn 2002; Giddens 1992]. Vycházejí z Maslowovy teorie základních hodnot,²⁹ americký politolog a jeden a nejvýznamnějších badatelů popisujících hodnotovou změnu moderních společností, Ronald Inglehart řadí tradiční rodinu mezi tzv. materiální hodnoty, protože úzce souvisí s potřebou bezpečí a jistoty. Teprve jedinci v moderních společnostech, jejichž materiální potřeby jsou uspokojeny, mohou hledat sebenaplnění mimo tradiční rodinné vazby [Inglehart 1990].

Bez ohledu na to, jak se tato hodnotová změna pojmenovává, většina autorů se shodne, že proměna rodinného chování souvisí s růstem individualismu a demokratických hodnot, které odražejí zvyšující se vzdělanost a osobní svobodu. Vysokoškolské vzdělání přitom přináší nejenom lepší materiální zajištění (a přiležitost soustředit se na nemateriální či post-materiální hodnoty), ale zároveň významně posiluje i význam samostatnosti a snižuje potřebu přízpůsobovat se společenským normám (více viz kapitola 9). Na základě těchto teorií by se dalo předpokládat, že moderní, vzdělaní a nezávislí lidé nepotřebují ke společenskému životu či rození dětí žádný oficiální papír. Každý se může rozhodnout, zda si najde partnera, uzavře s ním manželství, jak dlouho s ním zůstane, zda bude mít dítě s partnerem či bez něj. Rostoucí individualismus, tohda po autonomii, seberealizaci a svobodě vede k tomu, že lidé volí své vlastní životní dráhy nezávisle na tom, co od nich ostatní očekávají.

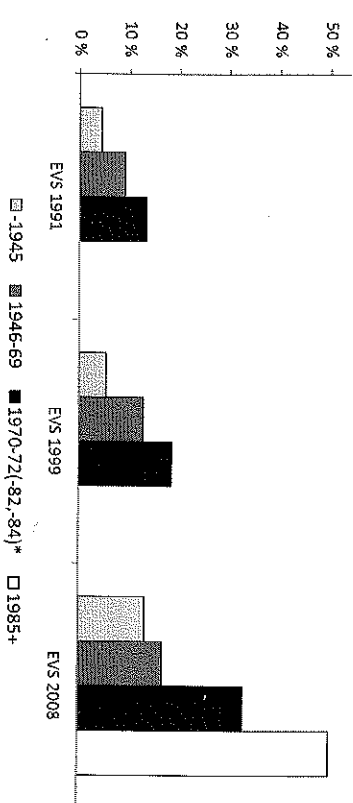
Autoři zdůrazňující, že změna rodinného chování v české společnosti souvisí s modernizačními hodnotami, mají nepochybně pravdu v tom, že normy, jak má vypadat správná rodina, se mění a tradiční představy ustupují do pozadí. Manželství přestává být podmínkou rození a výchovy dětí a klesá jeho celkový význam. Spolu s tím se v české populaci snižují podíly ženatých mužů a vdaných žen. Jen pro srovnání – v roce 1990 bylo

²⁹ Ve 40. letech 20. století uspořádal Abraham Maslow líské hodnoty do pyramidy s pěti patry. Základnu tvořily fyziologické potřeby, poté následovala potřeba bezpečí, nad ní potřeba lásky a příjeti, dále potřeba uznání, na samém vrcholu pak stála potřeba seberealizace. Podle Maslowa začnou lidé klást důraz na potřebu ve vyšším patře teprve v okamžiku, kdy jsou uspokojeny potřeby na nižší úrovni. Jinými slovy, pokud člověk hladověí, soustředí se na tuto potřebu a věnuje jen málo pozornosti tomu, jestli se v životě seberealizuje.

74 procent mužů ve věku 20+ ženatých, v roce 2015 to bylo jen něco málo přes 50 procent (ČSÚ – Demografická ročenka). Podíl vdaných žen ve věku 20+ již klesly pod polovinu.

Změny rodinného chování jdou ruku v ruce s proměnou hodnot. Například stále více lidí souhlasí s tím, že manželství je zastaralá instituce. Zatímco v roce 1991 s takovým výrokem souhlasilo jen 7 procent dospělých Čechů, v roce 2008 to byla už téměř čtvrtina. Důležitě přitom je, že změnu nelze vysvětlit jen nástupem mladé generace s liberálnějšími hodnotami, ale názory mění i lidé starší (viz graf 5.1). Jinými slovy, tento názor nezastávají jen mladší lidé, kteří dospěli po roce 1989, ale své postoje přehodnocují i starší generace. Podobně se snižuje i souhlas s přesvědčením, že lidé, kteří chtějí mít dítě, by se měli vzít (graf 5.2a). Nepřekvapí proto, že narůstají i podíly dětí narozených mimo manželství. V roce 1990 se mimo manželství narodilo jedno dítě z dvanácti, dnes se jich tak rodí téměř polovina.

Graf 5.1: Souhlas s výrokem, že manželství je zastaralá instituce podle ročníku narození (%)

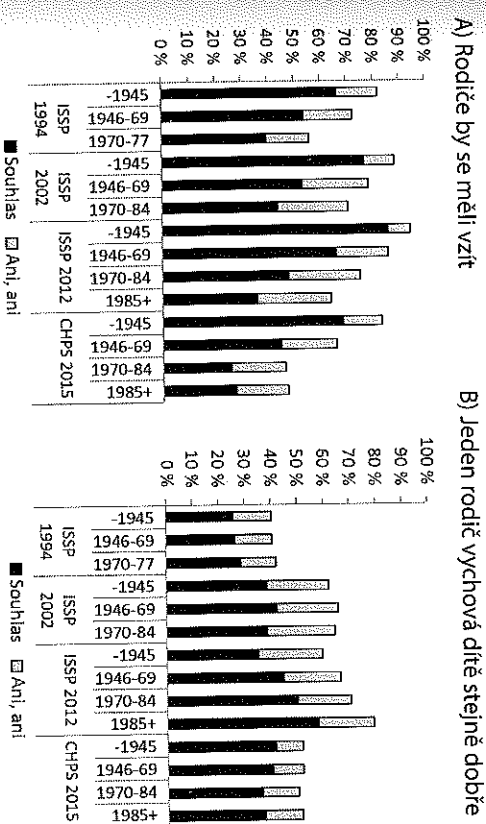
Zdroj: EVS 1991, 1998, 2008

* Setření EVS zahrnovalo pouze osoby ve věku 18+, pozdější ročníky nejsou v prvních vlnách zahrnuty. Střední kategorie proto zahrnuje následující ročníky: EVS 1991 – 1970-72, EVS 1998 – 1970-82, EVS 2008 – 1970-84.

Méně jednoznačný vývoj však nalezneme, pokud se podíváme na normu úplné rodiny. Souhlas s tím, že jeden rodič může dítě vychovávat stejně dobře jako oba rodiče, sice stoupá, nejedná se však o jednoznačný trend (viz graf 5.2b). Naznačuje to, že v české společnosti sice klesá význam instituce manželství, mnohem méně však oslabuje norma úplné

rodiny. Pokud si stále více Čechů myslí, že dospělý muž a žena ke společnému soužití nepotřebují žádné ráziko, neznamená to, že podobně rychle roste přesvědčení, že děti nepotřebují oba rodiče.

Graf 5.2a a 5.2b: Souhlas s výrokem, že lidé, kteří chtějí mít dítě, by se měli vzít (a), a s výrokem, že jeden rodič může dítě vychovávat stejně dobře jako dva rodiče (b), podle ročníku narození (%)

Zdroj: ISSP 1994, 2002, 2012, CHPS 2015

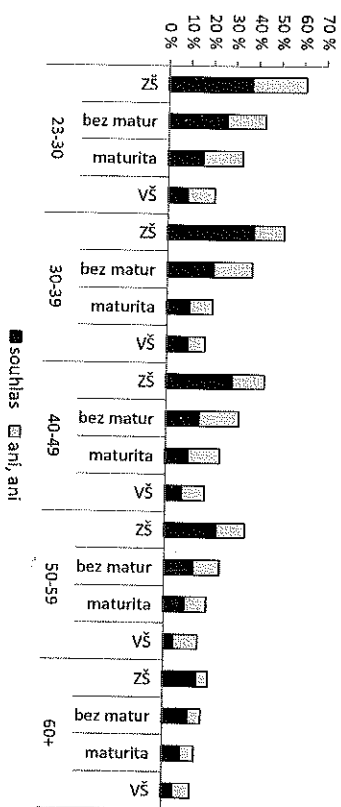
5.2 Vzdělání a (tradiční) rodinné hodnoty

V předcházejících odstavcích jsme se zabývali celkovým posunem v hodnotách a nevěnovali pozornost tomu, zda se hodnoty mění ve všech vzdělanostních skupinách podobným způsobem. Přitom podle většiny sociologických teorií by rozvoj vyššího vzdělání měl v této hodnotové zmněně hrát zásadní roli. Stejně jako rostoucí bohatství vytváří ekonomický prostor pro autonomní volbu, vzdělání jedince vyžaduje schopnost rozhodovat se nezávisle na společenských pravidlech a normách [Inglehart, Welzel 2005]. Stručně řečeno, podle tohoto pohledu je tradiční rodina na ústupu, protože společnost už nemá moc vnučovat lidem jeden jediný správný způsob života a stále více lidí má dostatečně mentální schopnosti dělat svá vlastní nezávislá rozhodnutí. Moderní a vzdělání

lidé jsou nezávislejší, méně tradiční, otevřenější změně a nemusejí spolehat na druhé, aby jim poskytovali vodítka životem. Nepotřebují ani tradiční rodinu, aby jim dodávala pocit jistoty a bezpečí [Inglehart 1990].

Data z projektu Dynamika změny české společnosti (CHPS – více viz Příloha – Datové zdroje), z nichž vychází tato kniha, nabízejí díky relativně velkému reprezentativnímu vzorku příležitost ověřit, zda tomu tak opravdu je. Graf 5.3 proto zobrazuje podíl osob v jednotlivých vzdělanostních a věkových skupinách vyjadřujících souhlas s tím, že manželství je zastaralá instituce. Bez ohledu na to, na jakou věkovou kategorii se zaměříme, tento graf – v rozporu s výše zmíněnými očekáváním – systematicky ukazuje, že čím vyššího vzdělání jedinec dosáhl, tím méně souhlasí, že manželství je přežitěk. Celkově mezi vysokoškolskými souhlasilo s výrokem jen 7 procent dotázaných. Z těch, kdo mají jen základní vzdělání, to byla celá pětina. Navíc se zdá, že rozdíly mezi vzdělanostními skupinami se nestraňají, ale jsou naopak větší mezi mladšími lidmi.

Graf 5.3: Souhlas s výrokem, že manželství je zastaralá instituce podle vzdělání a věku (%)

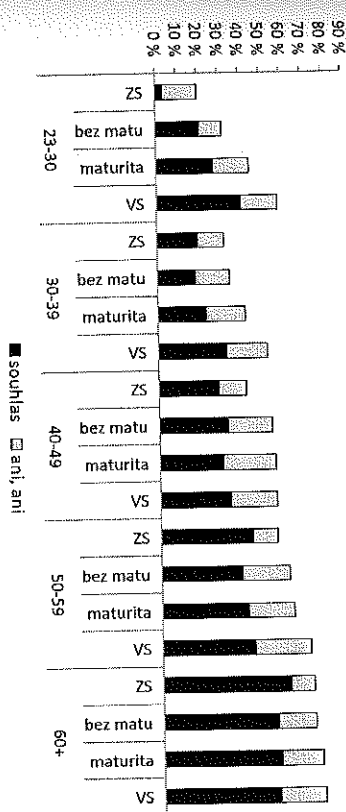

Zdroj: CHPS 2015
N = 7 065

I pokud se zaměříme na otázku, zda by se lidé, kteří mají děti, měli vzít, zjistíme, že vysokoškolskáci mají nejnižší pochopení pro rození dětí mimo manželství. Možná překvapivě to opět platí především o mladších generacích. Ve věku 23–30 let byly podíly vysokoškolskáků přesvědčených, že by se lidé, kteří chtějí děti, měli vzít, ve srovnání s jedinci bez středního vzdělání více než dvojnásobné (souhlasilo 40 procent vysokoškolskáků a 18 procent jedinců se základním vzděláním). Podobné rozdíly

bychom našli, pokud bychom se zaměřovali na otázku, zda dítě může vychovat jeden rodič stejně dobře jako oba rodiče. I v tomto případě platí, že vzdělanější lidé nejsou příliš nakloněni ani představit, že jeden rodič může vychovat dítě stejně dobře jako oba rodiče.

Graf 5.4: Souhlas s výrokem, že lidé, kteří chtějí mít děti, by se měli vzít, podle vzdělání a ročníku narození (%)

Zdroj: CHPS 2015
N = 7 065

Relativně tradiční rodinné hodnoty českých vysokoškolskáků mohou být překvapující. Z hlediska obecných hodnotových orientací přitom má v české společnosti vysokoškolské vzdělání podobný vliv jako jinde. Vysokoškolskáci jsou otevřenější změně, tolerantější a méně konzervativní [Zich, Anýžová 2016]. Jak se však z našich dat zdá, tato otevřenost se neodráží v rodinných hodnotách. Jak ukážeme jak v druhé části této kapitoly, tak v následujících dvou kapitolách, ani v jejich rodinném chování. Jedním z možných vysvětlení je to, že lidé s vysokoškolským vzděláním jsou schopnější zvládnout riziko spojené s nesezdanými svazky. Nesezdaná soužití jsou méně stabilní a poskytují méně ochrany společným indováním, protože nejsou svržena žádným formálním právním úkonem [Hamplová 2015]. S pojmem druh a družka se sice lze setkat v zákoně o státní sociální podpoře, v zákonu o rodině ani v novém občanském zákoníku se však žádný odpovídající termín nevyškytuje. Současná legislativa tak neumožňuje, aby mezi nesezdaným párem vzniklo majetkové společenství analogické společenství jmění manželů. Majetek tak každý nabývá zásadně do svého individuálního vlastnictví, byť partnerům nic

nebrání, aby se stali podřadnými spoluvlastníky stejně věci tak, jako jakékoliv jiné fyzické osoby. Nižší úroveň ochrany společných investic hraje roli především u párů s dětmi, kde ve většině případů jeden z rodičů snižuje minimálně na určité období svoji aktivitu na pracovním trhu. Majetkové podmínky manželství a nesezdaných soužití samozřejmě ovlivňují především ty, kteří nějaký majetek mají. Vzhledem k tomu, že vysokoškolská vyvíjejí v průměru více než nižší vzdělanostní skupiny, mohou mít větší motivaci investice do společného pojištění.

Dalším možným vysvětlením, proč vzdělanější Češi zastávají tradičnější rodinné hodnoty, je to, že lidé z různých sociálních skupin přizpůsobují své hodnoty a postoje reálné situaci [Schwartz, Bardi 1997]. Přestože většina převazujících sociálně-vědních teorií demografických změn po pádu komunistického režimu zdůrazňuje zásadní vliv hodnot [Sobotka et al. 2003; Rabušíč 2001a; b], empirická data naznačují, že chování se měnilo rychleji než hodnoty [Rabušíč, Chromková Manea 2012]. Jinými slovy, postoje a hodnoty se postupně přizpůsobovaly životním podmínkám, kterým jednotlivé sociální skupiny čelily. Oslabením norem tradiční rodiny u osob s nižším vzděláním a v chudších regionech tak může být spíše důsledkem ekonomických a sociálních těžkostí, které vedly k rozpadu rodinných struktur a následnému přizpůsobení představa o tom, jak má vypadat správná rodina. Proto se v následující části zaměříme na to, jak vypadá česká rodina v rozdílných vzdělanostních skupinách a jak se rozdíly mezi nimi vyvíjely.

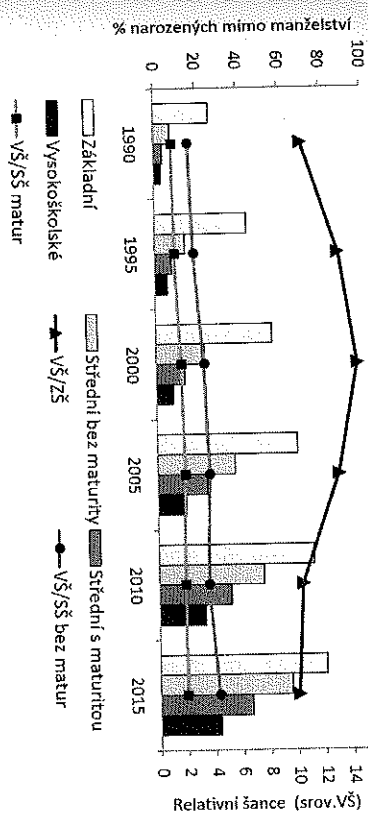
5.3 Jaká česká rodina je?

V předchozích odstavcích jsme ukázali, že čeští vysokoškolskáci zastávají nejraději rodinné hodnoty. Nejméně často souhlasí s tím, že manželství je zastaralá instituce, a nejčastěji vyjadřují přesvědčení, že dítě potřebuje oba rodiče a mělo by se rodit v manželství. Dostupné statistiky naznačují, že podobné rozdíly přetrvávají i tehdy, pokud se zaměříme na reálné chování.

Už samotný způsob zakládání rodiny se v různých vzdělanostních skupinách liší. Za hojně citovaným údajem, že přibližně polovina dětí se rodí mimo manželství, se totiž skrývají poměrně silné rozdíly podle vzdělání. Převážná většina vysokoškolaček přivádí děti na svět v manželství, převážná většina žen s nižším vzděláním rodí děti mimo manželství.

Jedná se přitom o rozdíly poměrně dramatické. Například v roce 2015 bylo v době porodu vdáných 70 procent vysokoškolaček, ale jen 30 procent žen bez maturity [ČSÚ]. Nepřekvapí, že nejvyšší nemanželskou plodnost nalezneme mezi ženami, které nezískaly ani výuční list. V roce 2015 tak porodilo dítě mimo manželství celých 90 procent prvorodiček se základním vzděláním. Starší analýzy registrů obyvatelstva navíc ukazují, že vysokoškolačky jsou nejen nejčastěji vdané v době porodu, ale i pokud nejsou, mají největší šance, že se dodatečně vdají [Poláček 2006].

Graf 5.5: Podíl dětí narozelených mimo manželství podle vzdělání matky v letech 1990–2015 (%) a relativní šance na porod v manželství u žen se základním a středním vzděláním ve srovnání s vysokoškolačkami

Zdroj: Český statistický úřad

Graf 5.5 ukazuje, jak se vztah mezi nejvyšším dosaženým vzděláním a mimomanželskou plodností vyvíjel od roku 1990. Tento graf ukazuje jak podíl dětí narozelených neprovdaným matkám, tak tzv. relativní šance³⁰ na porod dítěte v manželství srovnávající vysokoškolačky s matkami s nižším vzděláním. Z grafu vyčteme, že podíl nemanželských dětí roste ve všech vzdělanostních skupinách, relativní rozdíly mezi ženami vysokoškolským a nižším vzděláním se v průběhu posledních 25 let však měnily. Nůžky mezi vysokoškolačkami a matkami s úplným středním vzděláním (bez ohledu na to, zda mají maturitu nebo ne) se od počátku

³⁰ Pojem relativní šance používáme ve statistickém smyslu, tj. jedná se o pravděpodobnost, že událost nastane versus pravděpodobnost, že nenastane.

90. let pomalu rozevírají. Například v roce 1990 měly středoškolačky s maturitou přibližně o 25 procent vyšší šance porodit dítě mimo manželství než vysokoškolačky, v dnešní době už se jedná o šance téměř dvojnásobné. Podobný trend však nenaženeme, pokud srovnáme vysokoškolačky se ženami se základním vzděláním. Tam vidíme rozevírání nůžek v průběhu 90. let, posunupně se však relativní rozdíly mezi nimi dostávají na úroveň z přelomu 80. a 90. let.

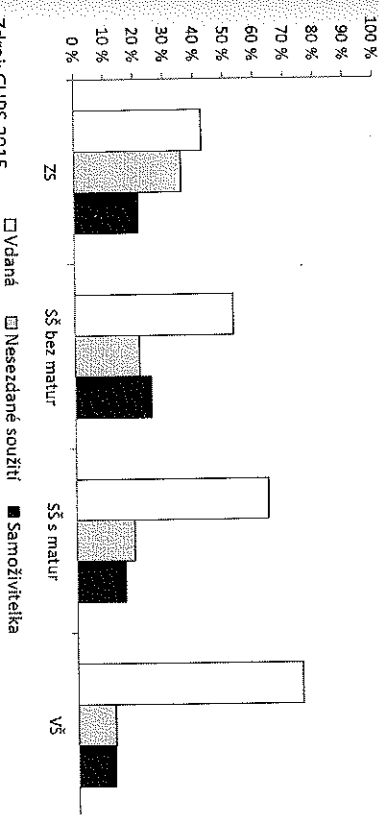
Pochybnosti o tom, že rození dětí mimo manželství je projevem autonomie a svobody, vzbuzuje i skutečnost, že nejvyšší úrovně nemanželské plodnosti nalezneme v regionech s největšími sociálně-ekonomickými problémy. V Ústeckém a Karlovarském kraji se v současnosti mimo manželství rodí přes 60 procent dětí, tedy o polovinu více než v Praze (ČSÚ 2015)³¹. Více než pětina z nich navíc nemá otce zapsaného v rodném listě [Němečková, Štátná 2016].

Situaci v době porodu samozřejmě nelze ztrojit s tím, jak vypadá dlouhodobá rodinná situace matek a jejich dětí. Některé vdané matky se mohou rozvést a stát samoživitelkami, jiné si mohou najít partnera a založit s ním úplnou rodinu. Jak však ukazuje šetření CHPS, vzdělání matky nehraje roli jen v okamžiku porodu, ale ovlivňuje i strukturu rodiny. Abychom se vyhnuli zkreslení danému tím, že ženy s nižším vzděláním bývají při porodu v průměru mladší, ukazujeme výsledky očištěné od vlivu věku³². Graf 5.6 zobrazuje odhadované pravděpodobnosti, že matka s alespoň jedním nezletilým dítětem žije v manželství, nesezdaném soužití s partnerem, nebo je samoživitelkou. Vzhledem k tomu, že většina dětí žije v domácnosti s matkou, můžeme tento údaj chápat i jako podíl jednotlivých typů rodin v různých vzdělanostních skupinách.

I v tomto případě platí, že vysokoškolačky mají největší pravděpodobnost žít v úplné manželské rodině a rozdíly jsou poměrně zásadní. Ti čtyřtřiny matek s vysokoškolským vzděláním žijí v manželství, zatímco mezi ženami bez maturity je to méně než polovina. Graf 5.6 rovněž ukazuje, že to nejsou vzdělané ženy s vyšším ekonomickým potenciálem, kdo zůstává s dítětem sám. Podíl samoživitelk jsou nejvyšší naopak mezi ženami vyučenými nebo pouze se základním vzděláním. Ve srovnání s nimi mají vysokoškolsky vzdělané matky jen poloviční riziko být

samoživitelkou. Zároveň platí, že nesezdaná soužití nalezneme častěji mezi matkami s nižším vzděláním. I pokud zohledníme věkové rozdíly, platí, že více než třetina matek se základním, ale jen desetina žen s vysokoškolským vzděláním žije s partnerem bez sňatku. V této souvislosti můžeme připomenout, že se z dlouhodobého hlediska nejedná o žádný zásadní zvrát, protože svazky druhá a druhky byly v české společnosti tradičně typické spíše pro dělnické vrstvy [Kučera 1994].

Graf 5.6: Pravděpodobnost, že matka nezletilého dítěte žije v manželství, nesezdaném soužití a bez partnera podle vzdělání (po kontrole věku, %)

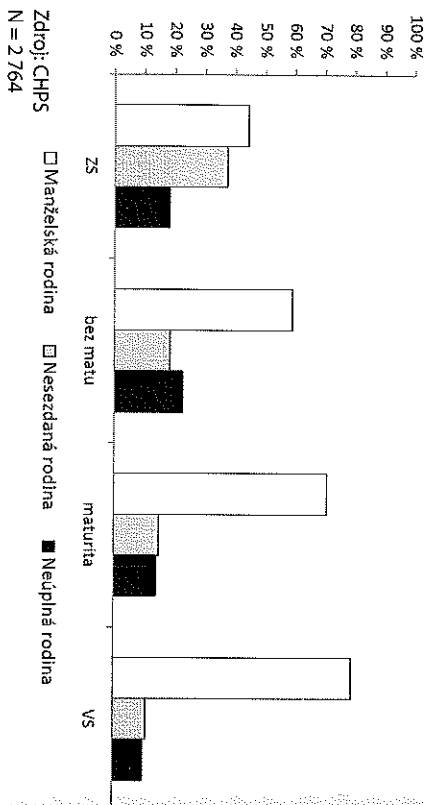
Z grafu 5.6 jednoduše nevyčteme, jaký podíl dětí žije v úplné či neúplné rodině, protože počty dětí se liší v rozdílných typech rodiny i vzdělanostních skupinách. Nejvyšší průměrný počet dětí nalezneme v manželských rodinách (1,7 dítěte), nejnižší mezi samoživitelkami (1,4 dítěte). Rodiny nesezdaných párů jsou pak někde mezi tím (1,5 dítěte). Jaký podíl dětí tedy žije v manželské, nesezdané a neúplné rodině? Odpověď na otázku, jaký podíl dětí žije v rozdílných typech soužití, nalezneme v grafu 5.7. Z něj vyplývá, že pokud se podíváme na podíl dětí v jednotlivých typech rodiny, rozdíly mezi jednotlivými vzdělanostními skupinami ještě vzrostou. Téměř 80 procent dětí s vysokoškolsky vzdělanou matkou má dva sezdané rodiče a jen každé desáté žije bez otce. Méně než polovina dětí matek se základním a 60 procent dětí matek vyučených žije v úplné manželské rodině, pětina z nich žije s matkou samoživitelkou. Analýzy dat CHPS navíc napovídají, že čím vyšší vzdělání matka má,

³¹ https://www.czso.cz/csu/czso/casova_rada_demografe (staženo 12. 12. 2016).

³² Použili jsme k tomu tzv. multinomiální regresi, věk jsme centrovali.

tím vyšší je pravděpodobnost, že se jedná o dva biologické rodiče. Jinými slovy: ženy s nižším vzděláním bývají častěji samoživitelky a, i když s partnerem nebo manželem žijí, často to nebývá biologický otec dítěte.

Graf 5.7: Podíl dětí žijících v úplné manželské, nesezdané rodině a neúplné podle vzdělání matky (%)

Zdroj: CHPS
N = 2 764

5.4 Závěr

Jak jsme v této kapitole ukázali, vzdělání hraje zásadní roli v tom, jaké rodinné hodnoty lidé zastávají a v jakém typu rodiny žijí. Ve všech sledovaných charakteristikách platí, že vzdělanější lidé jsou tradičnější jak z hlediska vyjadřovaných postojů, tak z hlediska reálného chování. Vysokoškolská nejvíce odmítají názor, že manželství je zastaralá instituce, a nejčastěji souhlasí s tím, že děti by se měly rodit v manželství a měly by mít oba rodiče. Naopak mezi lidmi se základním vzděláním a vyučenými jsou tyto normy nejslabší. Nepřekvapí proto, že vysokoškolská nejčastěji rodi své děti v manželství a vychovávají je v úplně manželské rodině. Naopak mezi ženami se základním vzděláním jsou vdané matky v menšině. V kapitole 7 navíc ukazuje, že manželství dvou vysokoškolská jsou nejstabilnější formou soužití a vysokoškolská mají nejnižší rozvodovost.

Česká rodina se tak v posledních 25 letech vyvíjí do značné míry v protikladu k mnoha demografickým a sociologickým teoriím. Tedy alespoň k těm, které proměnu rodinné struktury dávají do souvislosti

s modernizací hodnot, rostoucím důrazem na autonomii a zvyšující se vzdělaností. Do jisté míry se naše výsledky vrací k diskuzím z 90. let o tom, nakolik prudké změny rodinného chování souvisí s ekonomickými podmínkami a do jaké míry s modernizací hodnot [Sobotka et al. 2003; Rychtaříková 2000]. Jak v této souvislosti uvedl nedávno zesnulý nestor české sociologie Ivo Možný, úzká souvislost mezi nízkým vzděláním a netradičními či alternativními rodinnými formami napovídá, že se nejedná o projev nezávislosti, autonomie a modernizace hodnot, ale spíše o ztrátu základních vodítek života a rozpad sociální vztahů v nízkopříjmových sociálních skupinách [Možný 2002].

Ekonomické a sociální obtíže možná mohou vysvětlit, proč se rozpadají tradiční vzorce chování u méně vzdělaných skupin populace. Nezaměstnanost a nestabilita pracovních dráh nečiní z mužů v těchto sociálních skupinách lákavé partnerie, a řada žen se tak raději rozhoduje pro svobodné mateřství nebo méně závazný typ vztahu. Naopak vysokoškolská si typicky vybírají partnery ze svých sociálních kruhů, v nichž muži obvykle mívají stabilní práci a slušné příjmy. Stabilita vysokoškolských svazků je navíc posílána i tím, že lidé se stabilními a vyššími příjmy mají v případě rozchodu více co ztratit a mohou mít větší motivaci si vztah pojisit a zůstat v něm.

Jak však objasnit to, že čeští vysokoškolská zastávají snad v rozporu se všemi existujícími sociologickými teoriemi i tradičnější rodinné hodnoty? Možným vysvětlením je, že lidé své názory a hodnoty přizpůsobují situaci, ve které se nacházejí. Byť se hodnoty obvykle chápou jako něco, co motivuje lidské chování, nejsou neměnné, lidé nemožno dlouhodobě žít v rozporu mezi chtěným a žádoucím a realitou. Buď se přizpůsobí skutečnost a představy se podaří – aspoň do určité míry – naplnit, nebo se musí přizpůsobit představy o tom, jak má život vypadat. V této souvislosti je dobré připomenout práci Shaloma Schwartze, autora jedné z nejvlivnějších a nejcitovanějších psychologických koncepcí hodnot (více viz kapitola 9), o změně hodnot po nástupu komunistických režimů ve východní Evropě. Schwartz argumentuje tím, že zkušenost s životem v totalitní společnosti změnila základní hodnotovou orientaci i u těch, kdo stáli vůči režimu v opozici, a i v oblastech, na něž se komunistická propaganda nesusměřovala [Schwartz, Bardí 1997]. Podobně můžeme předpokládat, že zásadní proměna životních podmínek po pádu komunistického režimu vyvolala u mnohých nutnost adaptace základních

hodnot. Rozpad životních jistot přispěl k následnému oslabení rodinných struktur. Lidé ze sociálních skupin, které rozpad tradiční rodiny zasáhl nejvýrazněji, nakonec přizpůsobují své představy a hodnoty žité zkušenosti. V české sekulární společnosti přitom podobné změně nestála v cestě žádná zásadní síla.

KAPITOLA 6

VZDĚLÁNÍ A RODIČOVSTVÍ

PETR FURČÍK, BEATRICE CHROMKOVÁ MĀNEA

Dnes už si málokdo vzpomene, že poněkud zprofanované slovo „proletáři“, které dnes chápeme jako synonymum slova „dělníci“, má svůj původ v latinském *proles* – potomstvo. V antickém Římě byly za proletariát označovány nejnižší vrstvy obyvatel, jejichž jediným „kapitálem“ byli jejich potomci. Sám tento výraz ilustruje odvěký zájem o souvislost sociálního postavení a přístupu k rodičovství. Sociologie v mnoha oblastech ukazuje, že různé sociální skupiny přistupují k rodičovství velmi různě a zásadním tématem je vývoj těchto odlišností v čase a jejich návazání na rozdílné znaky sociálního statusu.

Zatímco v minulosti bylo hlavní rozlišení založeno na příslušnosti ke stavu (šlechta versus poddaní), později zaměstnání (například dělníci versus buržoazie), dnes je sociální postavení stále významnější určovačem vzdělanostní úrovně. Vzdělání zároveň ovlivňuje nejen zaměstnání, možnost výdělků a životní styl, ale také podobu životní dráhy. Tedy například to, do kolika let člověk žije s rodiči, od kdy začne vydělávat, jaké má příležitosti potkat partnera, kam se odstěhuje. Vzdělanostní rozdíly v přístupu k rodičovství mohou mít mnoho různých podob, od výběru hraček, oblečení, jídla přes trávení volného času, výběr školy, kroužků až po samotná rozhodování, zda a kolik mít dětí, kdy a s kým. My se budeme věnovat právě posledním zmíněným. Z dat o porodnosti od *Českého statistického úřadu* a ze souboru *Českého panelového šetření domácností* (dale CHPS, více viz Příloha – Datové zdroje) budeme zjišťovat, jak se liší chování jednotlivých vzdělanostních kategorií z hlediska časování vstupu do rodičovství, časování dalších porodů, propojení rodičovství s manželstvím, a také jak se liší počet narozených dětí u jednotlivých vzdělanostních skupin. Pracovat budeme až na výjimky pouze s daty o ženách, neboť statistiky o mužské plodnosti jsou bohužel nespolehlivé a nesrovnatelné.³⁵

³⁵ Český statistický úřad sbírá data o otcích narozených dětí, jen pokud jsou